

УДК 37.04

Лілія Рябовол

ВИВЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНОГО ПРАВОЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПОНЯТЬ

У статті проведено аналіз розроблених методик вивчення теоретичного правознавчого матеріалу; встановлено етапи формування правових понять та обґрунтовано їх логікою процесу засвоєння знань; охарактеризовано етапи формування правових понять, визначено провідні мислительні прийоми на кожному з них; визначено роль сприймання на першому етапі, усвідомлення, розуміння й узагальнення – на другому, застосування – на третьому етапі.

Ключові слова: *теоретичний правознавчий матеріал, правові поняття, етапи формування правових понять, сприймання, усвідомлення й розуміння, узагальнення, застосування.*

Навчальний правознавчий матеріал – це систематизована сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право, накопичених людством у процесі історичного розвитку. Правознавчий матеріал у шкільних курсах представлено на двох рівнях: емпіричному й теоретичному. На емпіричному рівні вивчається фактичний матеріал, який характеризує події, явища, процеси із зовнішньої сторони. На теоретичному рівні передбачається осмислення внутрішньої сутності фактів. Структурою теоретичного компонента навчального правознавчого матеріалу охоплюються категорії правознавства, правові поняття, терміни, судження, умовиводи, концепції, теорії, державно-правові закономірності, причинно-наслідкові зв'язки, тенденції. Основним з перелічених елементів є поняття, роль і значення яких полягає у тому, що вони – осередок юридичних знань, системоутворюючий компонент змісту шкільної правової освіти. Отже, актуальність і доцільність вивчення й узагальнення існуючих та вироблення нових методик і технологій засвоєння теоретичного матеріалу й формування правових понять у контексті моделювання оптимальної системи шкільної правової освіти сумнівів не викликає, чим і обґрунтовується проведення нашого наукового дослідження.

У працях Є. Моїсеєвої, О. Певцової, О. Серової вивчено теорію й узагальнено методику навчання правознавства в середній та вищій школі, розглянуто питання організації навчання правознавства у різних формах із застосуванням різноманітних методів, проте, засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу не було предметом їхнього вивчення. Теоретичні й методичні засади даного процесу закладені у

працях Б. Андрусичина, А. Гуз, О. Пометун, Т. Ремех, І. Смагіна. Особливості понятійного апарату шкільних правознавчих курсів, етапи формування правових понять вивчали С. Бобровник, В. Ваксман, Л. Грузінова, В. Дубровський, Л. Заблоцька, І. Зуб, В. Машіка, І. Музика, О. Наровлянський, С. Осмолівський, А. Ришелюк, Н. Ткачова, О. Шмоткін, І. Усенко, Г. Цвікальська та ін. Однак, сутність кожного з етапів засвоєння теоретичного правознавчого матеріалу й формування правових понять, що обумовлює зміст організаційно-методичної роботи вчителя, досліджені не достатньо повно, ці відомості – не узагальнені.

Метою статті є аналіз розроблених методик вивчення теоретичного правознавчого матеріалу та їх узагальнення; встановлення етапів формування правових понять та їх обґрунтування логікою процесу засвоєння знань; характеристика етапів формування правових понять, визначення провідних мислительних прийомів на кожному з них.

Педагогікою і дидактикою з використанням надбань філософії і психології на методологічному рівні обґрунтовано процес засвоєння навчального матеріалу й формування понять. Методикою навчання правознавства розроблено процедуру формування юридичних понять, на загальному рівні виокремлено її етапи, сформульовано правила. У результаті проведеного аналізу ми встановили, що технології формування понять, розроблені різними фахівцями, принципово не відрізняються одне від одного. Це пояснюється тим, що в їх основу покладено підхід, відповідно до якого наше пізнання об'єктивної дійсності в процесі навчання, засвоєння навчального матеріалу починається з відчуттів і поетапно проходить сприймання, осмислення та розуміння, узагальнення, закріплення, застосування на практиці. Відповідно, незалежно від кількості стадій формування понять, їх послідовність обґрунтовується самою логікою засвоєння навчального матеріалу на емпіричному й теоретичному рівнях.

Виходячи з того, що правознавство є складовою освітньої галузі «Суспільствознавство», яка включає крім нього ще історію, філософію, етику, звернемося до процесу формування історичних понять. Розкриваючи його, С. Терно визначає таку послідовність етапів: перший – формування уявлень про історичні явища та процеси; другий – формування емпіричних понять, що узагальнюють зовнішні властивості історичних явищ та процесів (основний методичний прийом – порівняння); третій – формування теоретичних понять, що відбивають внутрішні зв'язки, пояснюють історичні явища і процеси (основний методичний прийом – аналіз ролі та функції відношень речей під час створення й розв'язання проблемних ситуацій та задач; виконання учнями вправ на застосування наукових понять) [1, с. 11].

Н. Ткачова зазначає, що робота над формуванням правових понять має починатися з відтворення в свідомості учня запасу знань, набутих з

минулого досвіду і навчання, який перебуває в послідовному наступному зв'язку з питанням, що вивчається; обов'язковим є відтворення власних спостережень школярів з досліджень природи, техніки, які допомагають актуалізації уявлень, формуванню понять, а також усвідомлення сутності виучуваного явища на основі встановлення причин, що його породили. Потім доцільним є виділення суттєвих ознак даного поняття під час аналітико-синтетичної діяльності й засвоєння визначення поняття, закріплення й осмислення сформованого поняття в різних контекстах навчального матеріалу; й, нарешті, вироблення на основі отриманих знань міцних умінь і навичок, які забезпечують застосування цих знань [2, с. 224].

О. Ашмаріна, С. Белогорцев, С. Володіна, С. Макаров, В. Навроцька, О. Певцова, А. Полієвктова, М. Суворова, М. Цепкова, А. Фонтанова визначили такі три основні стадії формування правових понять: перша – стадія виклику, на якій в учнів актуалізуються набуті з теми знання, друга – осмислення, на ній учні знайомляться з новою інформацією, безпосередньо поняттями, третя – стадія розмірковування (рефлексії). Реалізація розробленої ними методики передбачає одночасно розвиток в учнів критичного мислення [3, с. 45].

Б. Андрусишин та А. Гуз виділили такі елементи формування наукових понять: чуттєво-конкретне сприйняття, виявлення загальних істотних властивостей спостережуваних об'єктів, абстрагування, визначення, уточнення й закріплення у свідомості їхніх істотних ознак, встановлення зв'язку певного поняття з іншими (раніше засвоєними), застосування їх у вирішенні завдань творчого характеру, збагачення поняття, вторинне (більш повне визначення), опора на це поняття при засвоєнні нового, нове збагачення поняття, встановлення нових зв'язків певного поняття з іншими. Науковці незалежно від тривалості процесу формування понять (протягом уроку, серії уроків, усього курсу) також виокремлюють у ньому три етапи. На першому вчитель актуалізує попередні знання школярів, необхідні для формування певного поняття, причому, не лише фактичні, але й теоретичні. На другому етапі вони доповнюються та поглиблюються, відбувається узагальнення знань аж до формування поняття і наведення його наукового, а не побутового визначення. Оскільки сформоване поняття – не самоціль, то на третьому етапі передбачається його практичне і теоретичне використання, що пов'язується з переосмисленням в новій системі знань старих уявлень про, наприклад, шлюб, сім'ю, громадянство, права дітей, а також переосмислення на основі засвоєного поняття знань, раніше набутих на уроках правознавства, історії та ін. Сформовані поняття використовуються також і як основа для усвідомлення й розуміння більш складних і загальних, чи окремих понять. Використання понять є одночасно їх апробацією, під час якої зміст поняття поглиблюється, розширюється,

набуває нових рис. Саме тому цей етап є завершальним у формуванні понять правознавства. Проте, методисти зазначають, що поділ навчальної роботи з формування понять на три етапи має умовний характер. У реальній практиці вони настільки взаємопов'язані, що у чистому вигляді їх виділити доволі складно, але кожний з них є обов'язковим, а дотримання наведеної схеми (послідовності) – запорука ефективності засвоєння категорій [4, с. 85, с. 87–88; 5, с. 27].

З урахуванням особливостей понятійного апарату правознавства науковцями розроблено методичні рекомендації щодо підготовки вчителя до уроку в аспекті планування ним засвоєння учнями теоретичного матеріалу й формування правових понять. Так, з метою підвищення ефективності цього процесу доцільно: відокремити правові поняття теми; визначити ступінь їх значення, загальності, новизни; з'ясувати попередні знання учнів, які можуть стати опорними під час формування нових понять, можливо запропонувати учням для повторення певний раніше вивчений матеріал; скласти таблицю, в якій у першій колонці будуть записані всі поняття теми, у другій – ступінь їх відомості, у третій – загальності, у четвертій зафіксувати опорні знання школярів; у п'ятій – завдання на повторення [5, с. 27].

Як бачимо, фахівці виходять з того, що всяке мислення відбувається в узагальненнях й будують роботу з формування понять за ланцюжком: *«вивчення фактичного матеріалу – його узагальнення й формування уявлення та емпіричного поняття – вивчення теоретичного матеріалу – його узагальнення й формування наукового поняття – застосування поняття»* та виділяють три основних етапи даного процесу.

Засвоєння навчального матеріалу починається з відчуттів, з допомогою яких забезпечується пізнання зовнішніх ознак об'єктів. Відчуття пов'язані із сприйманням навчальної інформації та є підґрунтям для створення уявлення як чуттєвого образу державно-правової дійсності, що опосередковується поняттям, яке формується; як картини правового явища, факту, якому, за Н. Ткачовою, притаманні всі суттєві ознаки, властиві змісту даного наукового поняття. Природнім способом утворення уявлень є споглядання. Специфіка ж суспільствознавчих наук, так само і юридичної, у тому, що їх не можливо споглядати, адже факти у правознавстві, юридичні факти є неповторними і не відтворюваними. Відтак, на першому етапі формування правових понять доцільним і необхідним є використання інформації з різноманітних джерел з метою забезпечення як безпосереднього, так і опосередкованого сприймання, на основі якого, у результаті здійснення таких дій, як: розглядання, слухання, читання, спостереження, у свідомості учнів виникають образи предметів, явищ, процесів або уявлення про них, зазначає О. Пометун [6, с. 72].

Отже, основою засвоєння правових знань є дидактично й методично правильно сформовані (через наочні образи і слово) уявлення про

відповідні явища державно-правової дійсності. Умовою успішності формування правових понять є вироблення на *першому етапі* емпіричного поняття, яке узагальнює подібні риси і сторони багатьох предметів і явищ. Конкретним змістом цього етапу, передусім організаційно-методичної роботи вчителя, є актуалізація та використання для формування цілісного образу й уявлення опорних фактичних і теоретичних знань учнів та їх життєвого досвіду, що разом можуть стати підґрунтям для формування нового поняття.

Другий етап охоплює вивчення теоретичного матеріалу. Так, за сприйманням слідує безпосередньо теоретичне мислення, передбачається осмислення, розуміння та узагальнення навчального матеріалу, розкриття істотних ознак і властивостей предметів і явищ та формулювання на цій основі наукових понять. Глибина осмислення навчального матеріалу залежить від якості його розуміння, що як логічне продовження осмислення спрямовується також і на встановлення зв'язків істотних рис та якостей об'єктів навчального пізнання з оточуючими фрагментами реальної дійсності й загальним динамічним світом в цілому. Осмислення та розуміння є підґрунтям узагальнення. Фахівці оцінюють його як: вищий рівень у засвоєнні нових понять, способів дій; логічний перехід від одиничного до загального; процес встановлення найсуттєвіших, найзагальніших ознак у предметі вивчення. На основі узагальнення формуються поняття, закони, провідні ідеї, що допомагають вивчати конкретні явища. Розрізняють два типи узагальнення: емпіричне (зовнішнє, узагальнення зовнішніх ознак об'єктів) та теоретичне (внутрішнє, узагальнення внутрішніх властивостей об'єкта, визначення його істотних рис у результаті аналітико-синтетичної діяльності суб'єкта). До емпіричного узагальнення доцільно звертатися під час формування нескладних, достатньо статичних понять. Так, формально-логічним шляхом можна організувати формування поняття «злочини проти власності», узагальнивши окремі поняття «крадіжка», «грабіж», «розбій», «привласнення, розтрата майна», встановивши їх зовнішню ознаку – посягання на власність. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, державно-правових закономірностей, тенденцій, необхідно звертатися до теоретичного узагальнення, що уможливує вивчення складних, динамічних об'єктів, сутність яких розкривається у взаємозв'язках і розвитку. У такий спосіб, наприклад, засвоюється процес виникнення держави і права, аналізується зміст поняття «правова держава» та встановлюється ступінь втілення цієї концепції у сучасну практику державотворення в Україні, визначаються ускладнення та актуальні завдання на шляху розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави.

Н. Ткачова рекомендує таку послідовність організаційно-методичних дій щодо узагальнення дидактичного змісту поняття: 1) розкрити зміст

явища, яке вивчається, з науково-правової, соціально-політичної точки зору на основі об'єктивно існуючої, притаманної йому індивідуалізуючої відмінності; 2) порівняти і зіставити конкретне образне уявлення, сформоване під час почуттєвого відображення державно-правової дійсності, та наукове поняття з метою аналізу їхніх складових сторін і рис, вичленення суттєвих ознак за допомогою абстрагування. Таким чином утворюються диференційовані й повні уявлення, формуються абстрактні поняття на основі конкретних фактів, уявлень. Вони ще дуже близькі до уявлення і мисляться через нього, асоціюються з ним; 3) закріпити термін і далі поглиблено розкривати зміст внутрішньої логіки поняття шляхом його розкладу, конкретизації, виявлення, диференціації та засвоєння ознак. На даному етапі формування поняття емоційне ставлення до нього стає усвідомленим, бо воно спирається на наукове знання.

Теоретичний матеріал засвоюється учнями посередництвом: пояснення, роз'яснення, доведення, розмірковування, порівняльної та узагальнюючої характеристики, деталізації, встановлення тенденцій тощо. Провідними прийомами мислительної діяльності на цьому етапі є: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння, класифікація (групування), наведення прикладів, індукція, дедукція, структурування.

Третій етап засвоєння теоретичного матеріалу й формування правових понять є завершальним і передбачає їх застосування та вироблення відповідних умінь і навичок. На цьому етапі відбувається переосмислення старих уявлень учня про поняття, що формуються, співвіднесення їх із заново набутими знаннями; забезпечується закріплення і систематизація, тобто визначення місця нового поняття (нових знань) в системі раніше засвоєних правових знань, яка вже є в свідомості учня. Вміння учня застосовувати набуті знання є показником глибини їх засвоєння, рівня оволодіння.

Застосування є особливо актуальним етапом засвоєння у контексті реалізації особистісно-орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів як сучасної методологічної основи навчання. Втілення положень цих підходів у практику навчання означає, що знання учня мають стати його особистим надбанням, привласненим унаслідок активної творчої навчальної діяльності; такого надбання, що може бути використане для вирішення завдань, які виникають перед ним як у навчанні, так і в позанавчальній діяльності. Способами застосування правових знань є: аналіз та юридична оцінка конкретних життєвих ситуацій; вирішення юридичних задач, виконання вправ; робота з нормативно-правовими актами й використання отриманої з них інформації для розв'язання спірних у юридичному аспекті ситуацій; складання документів юридичного значення, наприклад: скарги, заяви, позовної заяви тощо.

Як показало дослідження, засвоєння теоретичного матеріалу та формування правових понять як осередку юридичних знань

обґрунтовується логікою самого процесу пізнання. Виокремлюють три етапи формування правових понять. На першому, який опосередковується сприйняттям, передбачається утворення у свідомості учнів за допомогою наочності й слова вчителя узагальненого образу предмета та уявлення про відповідні явища державно-правової дійсності, вироблення емпіричного поняття. На другому етапі суттєвим є доповнення й поглиблення отриманих раніше знань, розкриття основних ознак, що характеризують сутність нового поняття, визначення поняття на науковому рівні. Провідними мислительними процесами тут є осмислення, розуміння й узагальнення. Однак, засвоєння учнем навчального правознавчого матеріалу, передусім правових понять, означає не тільки осмислення й розуміння ним їх суттєвих ознак, але й усвідомлення практичної значущості. Отже, третій етап як завершальний у даному процесі передбачає застосування заново набутих знань і сформованих понять. Поряд із готовністю до їх застосування, важливим показником дієвості засвоєних знань, на нашу думку, є також здатність до їх самостійного набуття у подальшому житті та діяльності.

Подальшого дослідження потребують питання оптимального з огляду на результати навчання співвідношення фактичного і теоретичного правознавчого матеріалу; відбір таких провідних ідей, категорій, основних понять, навколо яких доцільно концентрувати як фактичний, так і теоретичний матеріал, і які разом з тим стануть підґрунтям формування умінь і навиків, досвіду творчої діяльності та емоційно-ціннісного ставлення як складових змісту шкільної правової освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Терно С. Складові ефективного навчання або Що потрібно знати вчителю про пізнавальні процеси учня / Сергій Терно // *Історія в школах України*. – 2005. – № 4. – С. 8–11.
2. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Наталія Авксентіївна Ткачова. – Київ, 2002. – 450 с.
3. Певцова Е. А. Теория и методика обучения праву : учебник для студентов высших учебных заведений / Е. А. Певцова. – М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2003. – 400 с.
4. Андрусишин Б. І. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства» : підручник / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К. : Знання, 2008. – 301 с.
5. Конституція України і основи правознавства в школі : книга для вчителя / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 354 с.
6. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / Олена Іванівна Пометун. – К., 2007. – 144 с.